

DOI <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2024-28-2-245-259>

УДК 37.01:37.06

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-2433-0357>

Валентина Шахрай,
доктор педагогічних наук, доцент,
Інститут проблем виховання НАПН України,
м. Київ

ЗАПОБІГАННЯ БУЛІНГУ В ЦИФРОВОМУ ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ: СТАН І СПОСОБИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Анотація. У статті акцентовано увагу на одній з провідних соціально-виховних проблем – запобіганні булінгу, адже він спричиняє негативні моральні, емоційні, фізичні наслідки для значної частини учасників освітнього процесу.

Метою статті є з'ясування стану спроможності школи та сім'ї щодо запобігання булінгу і кібербулінгу (булінгу в цифровому освітньому середовищі) та визначення основних способів запобігання цьому негативному явищу.

Методи дослідження: аналіз наукової та методичної літератури з проблеми дослідження; анкетування учнів, педагогів, батьків; спостереження за поведінкою учнів; порівняння отриманих даних, їхній аналіз та узагальнення.

Визначено критерії виміру ефективності педагогічних дій щодо запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі: 1) спроможність педагогів до попередження виявів булінгу і кібербулінгу серед учнів; 2) розвиненість в учнів соціально-емоційних навичок та їхня здатність до протидії булінгу; 3) педагогічна культура батьків.

Охарактеризовано рівні запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі: високий (соціально-гармонійний); середній (соціально-допустимий); низький (соціально-гальмівний) та визначено стан запобігання булінгу в сучасному цифровому освітньому середовищі. Установлено, що доволі значним є низький (соціально-гальмівний) рівень запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі.

Запропоновано втілення в освітню практику комплексного освітнього підходу, що включає складники: залучення до процесу запобігання й подолання булінгу і кібербулінгу різних зацікавлених сторін; приділення особливої уваги безпеці освітнього середовища; формування позитивного шкільного клімату (клімату класу); виховання життєстійкості учнів; налагодження належної взаємодії закладу освіти і сім'ї тощо.

Зроблено висновок, що запобігання булінгу і кібербулінгу в закладі освіти вимагає системної роботи й використання насамперед виховних засобів.

Порівняння результатів наукового дослідження з ідеями, поглядами дослідників, що висвітлюють подібні проблеми, підтверджують актуальність дослідження та доцільність запропонованих нами підходів до запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі.

Наукова новизна дослідження полягає в з'ясуванні інструментарію для визначення стану запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі та окресленні основних складників запобігання булінгу.

Стаття буде корисною для науковців, педагогів-практиків, студентів закладів вищої педагогічної освіти.

Ключові слова: булінг, булінг у цифровому освітньому середовищі (кібербулінг), критерії, рівні, комплексний освітній підхід, складники, педагоги, учні, батьки.

© Валентина Шахрай, 2024

Вступ. Булінг у сучасний період є однією з провідних соціально-виховних проблем, що потребують посиленої педагогічної уваги, адже він спричиняє негативні моральні, емоційні, фізичні наслідки для значної частини учасників освітнього процесу, утруднює їхню соціальну взаємодію, погіршує успішність учнів та їхнього здоров'я. За результатами PISA-2022 у середньому 14,7 % українських учнів повідомили, що зазнавали булінгу принаймні

кілька разів на місяць, а 7 % віднесено до категорії тих, хто часто зазнає булінгу [20]. Особливого занепокоєння педагогів і громадськості викликає такий вид булінгу, як кібербулінг, коли учні використовують цифрові технології для того, щоб «переслідувати, погрожувати, принижувати чи іншим чином завдавати турбот своїм одноліткам» [6]. К. Лангос зазначає, що кібербулінг може здійснюватися за допомогою різних технологічних засобів масової інформації, таких як комп'ютери, мобільні телефони (смартфони) або будь-які інші ІКТ, і наголошує, що «кібербулінг – це булінг, перенесений на технологічну платформу» [3, с. 285]. З метою попередження та протидії булінгу і кібербулінгу в багатьох країнах світу прийняті нормативні акти, зокрема в усіх 50 штатах США діють закони, спрямовані на боротьбу з булінгом [6]. Важливість цілеспрямованої протидії булінгу і кібербулінгу відображена в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2018) [13] та наказі Міністерства освіти і науки України «Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти» (від 28.12.2019 № 1646) [12].

Сутність булінгу і кібербулінгу, масштаби залучення до нього дітей та учнівської молоді досліджують сучасні закордонні дослідники С. Брочадо, С. Гіндуджа, К. Лангос, Дж. Патчін, П. Сміт (S. Brochado, S. Hinduja, C. Langos, J. Patchin, P. Smith) та інші [1; 2; 3; 5; 6; 8]. Вплив булінгу і кібербулінгу на поведінку, здоров'я учнів, причини булінгу і кібербулінгу висвітлюють У. Жанг, Ч. Жу, С. Гуанг (W. Zhang, C. Zhu, S. Huang) та інші [9; 10]. Необхідність цілеспрямованих дій для запобігання і протидії булінгу, визначення шляхів, засобів їхньої реалізації, методів і прийомів роботи з дітьми й молоддю з метою попередження та переборення булінгу і кібербулінгу відображають документи міжнародних організацій, роботи С. Гіндуджа, Дж. Патчіна [7; 2; 5; 6]. Окремі аспекти запобігання й подолання булінгу серед дітей та учнівської молоді розкривають у своїх працях українські дослідники Л. Гончар, І. Сидорук, Т. Федорченко, В. Шахрай та інші [11; 15; 16; 17–19].

Мета та завдання. Метою статті є з'ясування стану спроможності школи й сім'ї щодо запобігання булінгу і кібербулінгу (булінгу в цифровому освітньому середовищі) та визначення основних способів запобігання цьому негативному явищу. Завдання статті: визначення критеріїв, показників для встановлення рівнів запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі; розроблення діагностичного інструментарію, проведення констатувального етапу педагогічного експерименту та його аналіз; з'ясування напрямів і методів роботи з дітьми й учнівською молоддю насамперед у школі та сім'ї з метою запобігання булінгу і кібербулінгу.

Методи дослідження: аналіз наукової та методичної літератури з проблеми дослідження (з метою визначення критеріїв, що дають можливість з'ясувати рівні

запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі; порівняння ідей, пропозицій, висновків у працях дослідників з отриманими результатами дослідження); анкетування учнів, педагогів, батьків (до анкетування було залучено 152 учні, 54 педагоги, 60 батьків); спостереження за поведінкою учнів, узаєминами між учнями і педагогами, дітьми й батьками; порівняння отриманих даних, їхній аналіз та узагальнення.

Результати дослідження. На основі аналізу наукової та методичної літератури, що висвітлює проблему запобігання булінгу й інших форм насильства серед дітей і учнівської молоді, запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі нами визначено як систему педагогічних дій, спрямованих на недопущення (попередження) виявів булінгу і кібербулінгу серед учнів у процесі здобуття освіти та в позанавчальний час, в основі яких – залучення здобувачів освіти до духовно-моральних цінностей, розвиток їхніх соціальних і емоційних навичок, здатності до емпатії, асертивної поведінки, виховання культури поведінки в цифровому просторі та активне використання із цією метою цифрових ресурсів і технологій [17, с. 1383].

Уважаємо, що вимір ефективності педагогічних дій щодо запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі доцільно здійснювати з урахуванням таких критеріїв: 1) спроможність педагогів до попередження виявів булінгу і кібербулінгу серед учнів; 2) розвиненість в учнів соціально-емоційних навичок і їхня здатність до протидії булінгу; 3) педагогічна культура батьків та їхня спроможність до виявів булінгу і кібербулінгу серед власних дітей та протидії таким виявам.

Беручи до уваги ці критерії, охарактеризуємо рівні запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі [18].

Високий (соціально-гармонійний) – відсутні прояви булінгу і кібербулінгу в освітньому середовищі. Висвітливо показники цього рівня.

Педагоги – належно усвідомлюють проблему булінгу і кібербулінгу, мають належні знання і вміння щодо їхнього запобігання, мають сформовану цифрову компетентність, системно здійснюють виховну роботу з учнями, спрямовану на запобігання булінгу і кібербулінгу, приділяють належну увагу питанням безпеки учнів у цифровому освітньому середовищі, забезпечують позитивний мікроклімат в учнівському колективі, організовують роботу з батьками на основі партнерства та взаємовідповідальності.

Учні – знають, що таке булінг і кібербулінг, мають розвинені якості емпатії, асертивності, здатні до самозахисту, позитивної самооцінки, готові прийти на допомогу слабшому під час вияву булінгу і кібербулінгу, беруть активну участь у заходах учнівського колективу, зокрема спрямованих на запобігання булінгу, характеризуються сформованістю культури поведінки в цифровому просторі.

Батьки – мають належні знання про проблему булінгу і кібербулінгу, добре володіють цифровими інструментами, мають високий рівень педагогічної культури, що відображається, зокрема, у налагодженні гармонійних батьківсько-дитячих взаємин і конструктивної співпраці з педагогами.

Середній (соціально-допустимий) – прояви булінгу і кібербулінгу є вкрай незначними (образи, залякування не мають системного характеру). Схарактеризуємо його показники.

Педагоги – усвідомлюють проблему булінгу і кібербулінгу, мають достатні знання й уміння щодо їхнього запобігання, доволі широко використовують цифрові інструменти з освітньою метою; виховна робота з учнями, спрямована на запобігання булінгу і кібербулінгу, педагогами здійснюється періодично; вони приділяють певну увагу питанням безпеки учнів у цифровому освітньому середовищі, прагнуть забезпечити позитивний мікроклімат в учнівському колективі, організовують роботу з батьками.

Учні – знають, що таке булінг і кібербулінг; їм властиві якості емпатії, асертивності, позитивної самооцінки; вони певною мірою здатні до самозахисту, здебільшого готові прийти на допомогу слабшому під час вияву булінгу і кібербулінгу, беруть участь у заходах учнівського колективу, зокрема спрямованих на запобігання булінгу, характеризуються достатньою сформованістю культури поведінки в цифровому просторі.

Батьки – мають певні знання про проблему булінгу і кібербулінгу, володіють цифровими інструментами, спроможні до налагодження позитивних батьківсько-дитячих взаємин і співпраці з педагогами.

Низький (соціально-гальмівний) – є періодичні прояви булінгу і кібербулінгу. Конкретизуємо показники цього рівня.

Педагоги – недостатньо усвідомлюють проблему булінгу і кібербулінгу, мають певні знання і вміння щодо їхнього запобігання, доволі обмежено використовують цифрові інструменти з освітньою метою, виховну роботу з учнями, спрямовану на запобігання булінгу і кібербулінгу, здійснюють несистемно, недостатньо приділяють уваги створенню позитивного мікроклімату в учнівському колективі та безпеці учнів у цифровому освітньому просторі; робота з батьками здійснюється епізодично.

Учні – рівень знань учнів про булінг і кібербулінг низький; якості емпатії, асертивності малорозвинені; учні характеризуються низькою самооцінкою, нездатністю до самозахисту; не готові прийти на допомогу слабшому під час вияву булінгу і кібербулінгу, не беруть чи майже не беруть участі в заходах учнівського колективу, зокрема спрямованих на запобігання булінгу, характеризуються низькою сформованістю культури поведінки в цифровому просторі.

Батьки – доволі мало знають про проблему булінгу і кібербулінгу, недостатньо володіють цифровими інструментами, характеризуються низькою педагогічною культурою, що проявляється в невмінні налагодити позитивні взаємини з власними дітьми та в неготовності до співпраці з педагогами.

Здійснено короткий аналіз отриманих даних, зокрема на основі відповідей на запитання анкет, що використовувалися в процесі констатувального етапу педагогічного експерименту.

Значна частина учнів, учителів, батьків не усвідомлює сутності булінгу, не знає про його основні ознаки (насамперед, про таку ознаку булінгу, як повторення агресивних дій щодо певної особи), а тому не відрізняє булінг від інших виявів насильства. На жаль, деякі педагоги (близько 25 %) не вважають, що булінг є однією з найголовніших виховних проблем.

Не скрізь у закладах освіти здійснюється системна робота щодо запобігання булінгу. На запитання «Чи проводяться у твоїй школі заходи, спрямовані проти булінгу (цькування)?» 27,6 % учнів сказали, що не пам'ятають, чи вони відбувалися. Серед заходів, що проводяться в школах, учні назвали бесіди, конкурси плакатів, спрямовані на протидію булінгу, зустрічі з правоохоронцями. Певна частина учнів (29,6 %) не проявляє активності та не бере участі в заходах, що покликані протидіяти булінгу.

32,8 % школярів не знають, до кого їм можна звернутися в школі, якщо б вони зазнали булінгу або стали свідками вчинення булінгу. На запитання «До кого ти звернувся найперше, коли б стосовно тебе вчинили булінг?» учні відповіли так: до батьків – 32,2 %; до друзів – 15,1 %; учителів – 12,5 %; ні до кого – близько 40 %. Отже, доволі часто школярі залишаються наодинці зі своєю проблемою, що може призводити до важких наслідків.

Велике значення для формування життєстійкості учнів, їхньої належної самооцінки, здатності до асертивної поведінки, що є вагомим підґрунтям для протидії виявам булінгу, мають взаємини школярів з найближчим оточенням – батьками, однолітками, учителями. На пропозицію схарактеризувати свої взаємини з однокласниками 52,6 % учнів відповіли, що вони є «нейтральними (байдужими)». Лише 29,6 % учнів визнали взаємини з однокласниками «добрими» і «чудовими».

Характеристика взаємин учнів з батьками виявилася такою: «добрі» – 46,0 %; «чудові» – 13,2 %; «нейтральні» – 12,5 %; «напружені» – 19,7 %; «конфліктні» – 8,6 %. Можна передбачити, що значна частина батьків не здатна до гармонійного спілкування з власними дітьми, не спроможна бути для них авторитетом.

Взаємини з учителями учні характеризують насамперед як «добрі» (43 %) та «нейтральні» (35%). Водночас близько 15 % учнів вказали, що взаємини з вчителями у них

«напружені» й «конфліктні», що може свідчити про незадовільну шкільну атмосферу, невміння окремих учителів організовувати належну роботу учнівського колективу й нерозуміння потреб сучасних дітей тощо.

Чи мають самі учні якості, щоб протидіяти булінгу? На пропозицію визначити, якою людиною вони є, учні відповіли так: «упевнена в собі» – 9,8 %; «непевнена в собі» – 17,1 %; «умію постояти за себе» – 8,5 %; «умію гарно спілкуватися з іншими» – 30,2 %; «не встряю в конфлікти» – 20,4 %; не люблю «слабаків» – 12,5 %; «підтримую слабших» – 10,5 %. Такі дані свідчать про неготовність багатьох дітей протидіяти булінгу, захищати себе й інших у конфліктних ситуаціях. Це підтверджується і відповідями учнів на запитання «Чи здатний (здатна) ти протидіяти булінгу?», «Чи здатний (здатна) ти протидіяти кібербулінгу (булінгу в інтернеті)?». На ці запитання ствердно відповіли 30,9 % і 25,0 % опитаних учнів.

Відповідаючи на запитання «Що, на твою думку, може допомогти, щоб не стати потерпілим (потерпілою) від булінгу?» (було запропоновано декілька варіантів відповіді), учні надали перевагу варіанту – «розвивати дружні стосунки з учнями класу (школи)». Далі учні вказали на такі варіанти: «уникати тих учнів, які проявляють ворожість та здатні до вчинення булінгу»; «розвивати впевненість у собі, віру у свої сили»; «добре знати правові основи протидії булінгу».

Як же учні сприймають булінг? Для з'ясування їхнього ставлення до цього явища їм було поставлено запитання «Яку б оцінку ти дав (дала) булінгу (цькуванню)?» (з варіантами відповідей). 61,8 % учнів вибрали варіант: «це зло, що завдає значної шкоди здоров'ю та психічному стану особистості». 25,0 % підтримали варіант, що це «неприємні моменти, які інколи трапляються з учнем (ученицею)». А 13,2 % учнів, на жаль, сприймають булінг як розвагу. І таку оцінку вони дають насамперед діям в інтернеті, не вважаючи їх агресією. Отже, значна частина учнів не усвідомлює достатньою мірою негативного впливу булінгу на власну життєдіяльність і життєдіяльність інших.

Комплекс поставлених респондентам запитань стосувався з'ясування здатності педагогів, батьків, учнів користуватися цифровими технологіями. На пропозицію визначити рівень своєї цифрової компетентності 29,6 % педагогів і 41,6 % батьків назвали його низьким. Учні в основному вважають свій рівень користування цифровими технологіями високим, водночас близько 35,5 % з них зазначають, що не мають вмінь захищатися від образ, переслідувань, залякувань в інтернеті.

У результаті узагальнення даних, отриманих на констатувальному етапі педагогічного експерименту, було визначено рівні запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі, які відобразимо в таблиці 1.

Таблиця 1.

Рівні запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі

Рівень запобігання	Педагоги		Учні		Батьки	
	Число респондентів	%	Число респондентів	%	Число респондентів	%
Високий (соціально-гармонійний)	14	25,9	33	21,7	11	18,3
Середній (соціально-допустимий)	26	48,2	75	49,4	29	48,4
Низький (соціально-гальмівний)	14	25,9	44	28,9	20	33,3

Як бачимо з таблиці, низький (соціально-гальмівний) рівень запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі є доволі значним, що свідчить про те, що в школі й сім'ї не завжди створюються умови для належної безпеки особистості, її розвитку, підтримки. Не всіма педагогами усвідомлюється проблема булінгу на належному рівні, вони не повною мірою сприяють формуванню позитивного клімату в дитячих колективах. Виявлено, що сім'я не є достатньо компетентною в запобіганні булінгу серед власних дітей у цифровому освітньому середовищі, зокрема немає належних знань щодо правових засад запобігання й протидії булінгу, розвинутої цифрової культури, навичок гармонійного спілкування з дітьми.

Отже, слід констатувати, що стан запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі вимагає належної педагогічної уваги до цієї проблеми, здійснення виховної роботи на ґрунті духовно-моральних цінностей, зокрема безпеки особистості й поваги до неї. Украй необхідним є виховання довіри між учасниками освітнього процесу, насамперед довіри між учнями і педагогами, дітьми і батьками.

Педагогічна діяльність, що сприятиме запобіганню й подоланню булінгу, передбачає дотримання принципів: гуманізму; особистісно орієнтованого виховання; утвердження цінності життя й безпеки особистості; забезпечення відповідної вчительсько-батьківської взаємодії; системності та неперервності у вихованні учнів тощо.

Уважаємо, що для належного запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі необхідний комплексний освітній підхід, який включає виокремлені нами складники [19].

1. Залучення до процесу запобігання й подолання булінгу і кібербулінгу різних зацікавлених сторін як всередині закладу освіти, так і поза ним (педагоги, співробітники закладу освіти, місцева громада, органи освіти, органи правопорядку, соціальні служби, батьки). Особлива роль у такій співпраці належить співробітникам правоохоронних органів,

зокрема шляхом організації зустрічей учнів і правоохоронців, під час яких відбувається обговорення юридичних питань, пов'язаних з булінгом і кібербулінгом.

2. *Створення можливостей для безпеки освітнього середовища* включно із цифровим освітнім середовищем, що знаходить вияв у забезпеченні умов для кожного учасника освітнього процесу щодо вільного й відповідального використання ресурсів цифрового освітнього середовища, організації навчання та виховання на ґрунті духовно-моральних цінностей, що виключає будь-які форми насильства, маніпуляції й обману. Учні й уся шкільна спільнота мають почуватися в безпеці, захищеності й підтримці. Усі учні повинні отримати інформацію, що вчинення булінгу і кібербулінгу буде мати належну реакцію з боку педагогів та адміністрації закладу. Механізми звернення у випадку здійснення булінгу мають бути відомими всій шкільній спільноті, урахувати особливості різних вікових груп і бути конфіденційними. У закладі освіти має бути персонал, відповідальний за моніторинг булінгу, який здатний давати належну оцінку ефективності заходів щодо запобігання й подолання булінгу.

3. *Формування позитивного шкільного клімату (клімату класу)*, що має бути учнецентрованим і ґрунтуватися на повазі до кожного учня й турботі про нього, причетності всіх учнів до спільних справ, відповідальності один перед одним. Жодна дитина не повинна бути ізольованою від інших, для цього необхідно сприяти розвитку дружніх взаємин між дітьми. Доцільною є організація свят, вечорів, днів народження, щоб кожна дитина відчувала увагу до себе й турботу. Переваги сприятливого шкільного клімату були виявлені завдяки численним дослідженням за останні десятиріччя. Це сприяє стабільнішому відвідуванню школярами закладу освіти, кращій успішності учнів, іншим бажаним результатам навчання.

4. *Підвищення відповідальності педагогів* за створення психологічно й фізично безпечної обстановки у школі й класі, адже гуманні стосунки з учнями є критично важливими для попередження та припинення насильства. Учитель має бути прикладом уважного й шанобливого ставлення до інших і спрямовувати учнів до дій та ініціатив, що засновані на принципах взаємної підтримки. Водночас учителі потребують допомоги в діяльності, спрямованої на протидію булінгу, зокрема в отриманні ґрунтовних знань щодо видів і форм булінгу, категорій дітей, які найбільш уразливі до булінгу, стратегій і методів запобігання й подолання булінгу. Слід наголосити, що діяльність учителя щодо запобігання й подолання булінгу потребує належної підтримки з боку керівництва закладу освіти.

5. *Розвиток цифрової компетентності педагогів*. Належна цифрова компетентність педагогів дає їм можливість формувати культуру поведінки дітей і учнівської молоді в цифровому середовищі, що передбачає, зокрема, розуміння учнями різноманітних небезпек і загроз, які можуть виникати в процесі цифрової комунікації, та їхню здатність до

попередження, уникання чи переборення таких небезпек і загроз, однією з яких є кібербулінг [17, с. 1383].

6. *Залучення учнів до профілактичних заходів щодо запобігання булінгу*, зокрема шляхом активізації роботи в цьому напрямі учнівського самоврядування. Булінг – це явище, яке виникає в міжособистісній взаємодії і певним чином зачіпає широке коло школярів. Тому робота має акцентуватися не лише на потерпілих (жертвах) чи кривдниках (булерах). Доцільно, щоб усі учні брали участь у розробленні та реалізації профілактичних програм щодо запобігання і протидії булінгу разом з учителями та іншими дорослими. Така діяльність буде сприяти розвитку соціальної відповідальності, готовності підтримати слабшого в ситуації вчинення булінгу.

7. *Удосконалення виховної роботи в закладі освіти*, насамперед щодо організації різних видів діяльності школярів, де кожен може знаходити шлях до самореалізації, досягати успіху, реалізовувати свої потреби й інтереси, у такий спосіб підвищуючи впевненість у собі, свої сили й можливості, що може стати фундаментом для протидії булінгу і кібербулінгу. У ситуації зростаючої залежності дітей від інтернету, що має негативний вплив на активність, самостійність, креативність учнів, доцільним є дієвіше залучення дітей та учнівської молоді до спорту, творчості, реалізації соціально орієнтованих проєктів тощо. Важливо при цьому використовувати потенціал цифрових інструментів, без яких неможливо уявити життя сучасної дитини і які дають можливість збагачувати форми, методи роботи з учнями, робити їх привабливими й цікавими.

8. *Формування життєстійкості дітей і молоді*, навчання їх асертивної поведінки, соціальним навичкам. Якщо діти, що потерпають від булінгу, зможуть розвинути здатність демонструвати стійкість, коли їх атакують, це допоможе їм і в майбутньому житті, зокрема в досягненні особистого та професійного успіху всупереч різним перепонам. Дітей слід навчати розвивати стосунки з дорослими, яким вони довіряють (батьки, учителі, хтось інший), щоб вони могли обговорити ситуації булінгу і кібербулінгу, що викликають у них дискомфорт і тривогу, та отримати підтримку. Таке спілкування з дорослим буде підґрунтям упевненості дитини у своїй силі і можливостях.

Уважаємо важливою педагогічну роботу не тільки із жертвами булінгу чи кривдниками. Необхідну увагу слід приділяти учням, які є свідками булінгу і кібербулінгу. Цим дітям слід наголошувати, що, активно відстоюючи слабших, вони зможуть змінити ситуацію на краще, адже самі потерпілі часто почуваються безпорадними, зляканими та потребують, щоб хтось прийшов на допомогу. Діти, свідки булінгу, ніколи не повинні прямо чи опосередковано сприяти агресивній поведінці.

9. *Налагодження належної взаємодії закладу освіти й сім'ї*, зокрема щодо запобігання булінгу і кібербулінгу. У такій взаємодії необхідно координувати дії педагогів і батьків у випадках вчинення булінгу, залучати батьків до розроблення та реалізації профілактичних програм, розширювати знання батьків про основи законодавства з попередження і протидії булінгу, покращувати їхні цифрові знання й уміння, здатність до гармонійних стосунків із власними дітьми. Як свідчать дослідження, негативні батьківські взаємини з дітьми пов'язані з вищим рівнем участі дітей у булінгу, тоді як позитивне батьківство пов'язане зі зменшенням булінгу. Педагоги мають допомагати батькам підвищувати їхню педагогічну й загальну культуру, працювати над зростанням батьківського авторитету, бачити у своїх дітях суб'єктів батьківсько-дитячих взаємин, разом з дітьми вчитися жити і творити в умовах цифрового простору, що може стати джерелом різних ризиків, зокрема кібербулінгу. Особливий наголос слід робити на батьківській відповідальності за психологічний стан дітей, який може спровокувати здійснення булінгу.

Обговорення. Отримані результати дослідження стану запобігання булінгу та способів запобігання цьому явищу ми порівняли з ідеями, що відображені в працях науковців з відповідної проблеми.

Визначаючи систему педагогічної роботи щодо запобігання булінгу, нами взято до уваги рекомендації Міжнародної конференції з проблеми шкільного булінгу (5 листопада 2020 р., Франція), у яких зазначається, що реагування на булінг і кібербулінг потребує цілісного освітнього підходу, який базується на взаємозв'язку школи із ширшою спільнотою. У рекомендаціях пропонуються основні компоненти цілісного освітнього підходу, що мають підвищити довгострокову ефективність реагування на булінг, не лише допомогти учням, залученим до булінгу (як кривдникам, так і жертвам), а й зробити всю систему освіти здатною до зменшення насильства, булінгу і кібербулінгу серед учнів [7].

На нашу думку, роботу щодо запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі слід поєднувати із заходами, спрямованими проти традиційного булінгу, на чому наголошено в низці досліджень [1; 8].

Вважаємо важливими ідеї Дж. Патчіна і С. Гіндуджа щодо запобігання булінгу, зокрема такі: створення для дітей комфортного середовища, залучення до процесу запобігання булінгу учнів, батьків, педагогів, правоохоронних органів, молодіжних лідерів, узгодження між ними дій; підвищення здатності батьків надавати належну підтримку дітям, розвивати поведінкові моделі для наслідування; удосконалення в школі методів запобігання булінгу, створення безпечного шкільного клімату; розвиток здатності учнівської молоді протидіяти булінгу, зокрема через об'єднання в групи підтримки тощо [2].

Корисним є використання елементів програми щодо попередження булінгу в учнівському середовищі, розробленої американським психологом К. Шором, яка складається з 12 кроків [14].

Відповідно до моделі «Мирної школи», попередження булінгу серед дітей та учнівської молоді передбачає переміну мислення педагогів. Вона зумовлює відмову від дисциплінарного підходу, в основі якого лежить покарання, а застосовування відновного, який ґрунтується на дотриманні довіри між учасниками освітнього процесу, обговоренні певних конфліктних ситуацій та прийнятті спільних рішень, формуванні ненасильницького середовища [14].

Одним із дієвих інструментів для попередження булінгу та протидії йому є шкільна служба порозуміння (ШСП), яка своїм завданням ставить вирішення конфліктів серед учнів та їхнє навчання конструктивним моделям комунікації [14].

Доцільність сприяння громадській активності дітей та учнівської молоді, залучення їх до цікавих видів діяльності як способу попередження булінгу підтверджено думкою відомих американських дослідників булінгу Дж. Патчіна і С. Гіндуджа, що молодих людей можна відмовити від переслідування інших, якщо вони мають досвід турботливих стосунків або беруть участь у діяльності, яку вони цінують [6]. На їхню думку, лише покарання кривдників (булерів) мають незначну ефективність та не приводять до справжніх змін у поведінці й не стримують інших учнів. Необхідно стимулювати просоціальну поведінку школярів, створюючи для цього ситуації, де б проявлялися й поглиблювалися прагнення дітей та учнівської молоді діяти толерантно, відповідально, підтримувати інших у складних ситуаціях [4, с. 424].

Увага в працях дослідників приділяється ролі батьків у попередженні булінгу. У роботах зазначається, що для них необхідно передусім розвивати стилі виховання, які передбачають високий рівень батьківської участі, турботи й підтримки, щоб зменшити ймовірність залучення дітей до булінгу і кібербулінгу. Батьки мають усвідомлювати важливість турботи про дітей, спілкування з ними, активної участі в житті своїх дітей, а також контролю за їхньою поведінкою. Щоб зберегти баланс між контролем і відкритістю, батькам слід налагоджувати доброзичливий діалог зі своїми дітьми та домовлятися про правила використання комп'ютерів і смартфонів [10].

Висновки. Для з'ясування стану запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі було визначено критерії, показники й рівні запобігання цьому негативному явищу. Проведене дослідження виявило недоліки педагогічної роботи щодо запобігання булінгу, адже значна частина педагогів, батьків, дітей характеризується низьким (соціально-гальмівним) рівнем запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі. Наголошено,

що важлива роль у запобіганні булінгу належить упровадженню комплексного освітнього підходу, що включає: залучення до процесу запобігання й подолання булінгу і кібербулінгу різних зацікавлених сторін; приділення особливої уваги безпеці освітнього середовища; формування позитивного шкільного клімату (клімату класу); підвищення відповідальності педагогів за створення психологічно й фізично безпечної обстановки в школі й у класі; розвиток цифрової компетентності педагогів; залучення учнів до профілактичних заходів щодо запобігання булінгу, розвиток їхньої громадської активності; навчання учнів конструктивній соціальній комунікації й виховання життєстійкості, позитивної самооцінки; налагодження належної взаємодії закладу освіти й сім'ї, підвищення рівня батьківської відповідальності і педагогічної культури тощо.

Слід наголосити, що запобігання булінгу і кібербулінгу в закладі освіти вимагає системної роботи й використання насамперед не дисциплінарних засобів, а виховних.

Список використаних джерел

1. Brochado S., Fraga S., Soares S., Ramos E., Barros H. Cyberbullying Among Adolescents: The Influence of Different Modes of Inquiry. *Journal of Interpersonal Violence*. 2021. Vol. 36(3-4). P. 1933–1950. DOI: <https://doi.org/10.1177/0886260517744182>
2. Hinduja, S., Patchin, J. W. Cyberbullying Identification, Prevention, and Response. Cyberbullying Research Center (cyberbullying.org). 2021. 9 p. URL: <https://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response-2021.pdf>
3. Langos C. Cyberbullying: the challenge to define. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2012. № 15(6). P. 285–289. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2011.0588>
4. Patchin J. W., Hinduja S. Cyberbullying Among Tweens in the United States. *Journal of Early Adolescence*. 2022. N. 42(3). P. 414–430. <https://doi.org/10.1177/02724316211036740>
5. Patchin J. W., Hinduja S. Measuring Cyberbullying: Implications for Research. *Aggression and Violent Behavior*. 2015. N. 23. P. 69–74.
6. Patchin, J. W., Hinduja, S. Deterring Teen Bullying: Assessing the Impact of Perceived Punishment From Police, Schools, and Parents. *Youth Violence and Juvenile Justice*. 2018. № 16(2). P. 190–207. URL: <https://doi.org/10.1177/1541204016681057>
7. Recommendations by the Scientific Committee on preventing and addressing school bullying and cyberbullying. International conference on school bullying on 5 November, 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374794>
8. Smith P. K., Mahdavi J., Carvalho M., Fisher S., Russell S., Tippett N. Cyberbullying: Its Nature and Impact in Secondary School Pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2008. N. 49. P. 376–385. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x>
9. Zhang W., Huang S., Lam L., Evans R., Zhu C. Cyberbullying definitions and measurements in children and adolescents: Summarizing 20 years of global efforts. *Front. Public Health. Sec. Public Mental Health*. 2022. Vol. 10. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.1000504>
10. Zhu C., Huang S., Evans R., Zhang W. Cyberbullying Among Adolescents and Children: A Comprehensive Review of the Global Situation, Risk Factors, and Preventive Measures. *Frontiers in Public Health*. 2021. N. 9. <http://dx.doi.org/10.3389/fpubh.2021.634909>
11. Гончар Л.В. Підвищення професійного саморозвитку класних керівників з проблеми запобігання булінгу серед підлітків. *Наукові інновації та передові технології (Серія «Педагогіка»)*. 2024. № 1(29). С.627–635. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-1\(29\)-627-634](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-1(29)-627-634).
12. Деякі питання реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 28.12.2019 № 1646. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20/print>

13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню) : Закон України. Відомості Верховної Ради, 2019, № 5, ст.33. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>
14. Профілактика булінгу як пріоритетний напрямок у створенні комфортної атмосфери в школах. Мирна школа. URL: <https://safeschools.com.ua/novyny/prof-laktika-bul-ngu-yak-pr-oritetnij-napryamok-u-stvorenn-komfortnoyi-atmosferi-v-shkolah>
15. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки*. 2015. №1 (302). С. 169-173.
16. Федорченко Т. Запобігання булінгу серед школярів у закладах загальної середньої освіти як педагогічна проблема. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2023. Вип. 27. Кн.2. С.253-267. <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-253-267>
17. Шахрай В. Запобігання і подолання булінгу в цифровому освітньому середовищі: визначення основних понять. *Вісник науки та освіти*. 2024. № 1(19). С.1375-1387. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1\(19\)-1375-1387](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1(19)-1375-1387)
18. Шахрай В. М. Запобігання булінгу в цифровому освітньому середовищі: критерії, показники, рівні виміру. *Зростаюча особистість у смислоціннісних обрисах*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції Ін-ту проблем виховання НАПН України (Київ, 23 листопада 2023 року). Івано-Франківськ: НАІР, 2023. С.277-282.
19. Шахрай В. М. Напрями діяльності закладу освіти щодо запобігання і подолання булінгу й кібербулінгу. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звітної науково-практичної конференції Інституту проблем виховання НАПН України за 2023 рік. Івано-Франківськ: НАІР, 2024. Вип. 12. С. 237-241.
20. Як реагувати на булінг: законодавче роз'яснення від МОН. *НУШ*. 4 січня 2024. URL: <https://nus.org.ua/news/yak-reaguvaty-na-buling-zakonodavche-roz-yasnennya-vid-mon/>

References

1. Brochado, S., Fraga, S., Soares, S., Ramos, E., & Barros, H. (2021). Cyberbullying Among Adolescents: The Influence of Different Modes of Inquiry. *Journal of Interpersonal Violence*, 36(3-4), 1933–1950. <https://doi.org/10.1177/0886260517744182> .
2. Hinduja, S., & Patchin, J. W. (2021). Cyberbullying Identification, Prevention, and Response. Cyberbullying Research Center (cyberbullying.org). Retrieved from <https://cyberbullying.org/Cyberbullying-Identification-Prevention-Response-2021.pdf>
3. Langos, C. (2012). Cyberbullying: the challenge to define. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 15(6), 285-289. <http://dx.doi.org/10.1089/cyber.2011.0588>
4. Low, S., & Espelage, D. (2013). Differentiating Cyber Bullying Perpetration from Non-Physical Bullying: Commonalities Across Race, Individual, and Family Predictors. *Psychology of Violence*, 3(1) 39–52. <http://dx.doi.org/10.1037/a0030308>
5. Patchin, J. W. & Hinduja, S. (2015). Measuring Cyberbullying: Implications for Research. *Aggression and Violent Behavior*, 23, 69-74.
6. Patchin, J. W. & Hinduja, S. (2022). Cyberbullying among Tweens in the United States. *Journal of Early Adolescence*, 42(3), 414–430. <https://doi.org/10.1177/02724316211036740>
7. Recommendations by the Scientific Committee on preventing and addressing school bullying and cyberbullying. International conference on school bullying on November 5, 2020 (2020). <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374794>
8. Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S. & Tippett, N. (2008). Cyberbullying: Its Nature and Impact in Secondary School Pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 49, 376-385. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2007.01846.x>
9. Zhang, W., Huang, S., Lam, L., Evans, R. & Zhu, C. (2022). Cyberbullying definitions and measurements in children and adolescents: Summarizing 20 years of global efforts. *Frontiers in Public Health*. Sec. Public Mental Health, 10. <https://doi.org/10.3389/fpubh.2022.1000504>
10. Zhu, C., Huang, S., Evans, R. & Zhang, W. (2021). Cyberbullying among Adolescents and Children: A Comprehensive Review of the Global Situation, Risk Factors, and Preventive Measures. *Frontiers in Public Health*, 9. <http://dx.doi.org/10.3389/fpubh.2021.634909>
11. Honchar, L.V. (2024). Pidvyshchennia profesiinoho samorozvytku klasnykh kerivnykiv z problemy zapobihannia bulinhu sered pidlitkiv [Increasing the Professional Self-development of Classroom Teachers with the Problem of Preventing Bullying among Adolescents]. *Naukovi innovatsii ta peredovi*

tekhnolohii (Seriia «Pedahohika»), 1(29), 627-635. [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-1\(29\)-627-634](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2024-1(29)-627-634).

12. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2019). *Deiaki Britannia reahuvannia na vypadky bulimia (tskuvannia) ta zastosuvannia cathodic vykhovnoho valve v zakladakh osvity* [Some issues of response to cases of bullying (harassment) and the application of measures of educational influence in educational institutions] (Order No. 1646, December 28]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20/print>.

13. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo protydyi bulinhu (tskuvanniu) [On amendments to some legislative acts of Ukraine regarding countering bullying]. (2019). Law of Ukraine. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, 5, 33. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

14. *Profilaktyka bulinhu yak priorytetnyi napriamok u stvorenni komfortnoi atmosfery v shkolakh. Myrna shkola* [Prevention of bullying as a priority direction in creating a comfortable atmosphere in schools. Peace school]. Retrieved from <https://safeschools.com.ua/novyny/prof-laktika-bul-ngu-yak-pr-oritetnij-napryamok-u-stvorenn-komfortnoyi-atmosferi-v-shkolah>

15. Sydoruk, I. (2015). Bulinh yak aktualna sotsialno-pedahohichna problema [Bulling as Social-Pedagogical Issue of the Day]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Pedahohichni nauky. Pedagogical sciences*, 1, 169-173.

16. Fedorchenko, T. (2023). Zapobihannia bulinhu sered shkolariv u zakladakh zahalnoi serednoi osvity yak pedahohichna problema [Bullying prevention among school students in institutions of general secondary education as a pedagogical problem]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 27(2), 253-267. <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2023-27-2-253-267>

17. Shakhrai, V. (2024). Zapobihannia i podolannia bulinhu v tsyfrovomu osvitnomu seredovyshchi: vyznachennia osnovnykh poniat [Prevention and overcoming of bullying in the digital educational environment: defining key concepts]. *Visnyk nauky ta osvity*, 1(19), 1375-1387. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1\(19\)-1375-1387](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-1(19)-1375-1387)

18. Shakhrai, V. M. (2023). Zapobihannia bulinhu v tsyfrovomu osvitnomu seredovyshchi: kryterii, pokaznyky, rivni vymiru [Preventing bullying in a digital educational environment: criteria, indicators, levels of measurement]. *Zrostaiucha osobystist u smyslotsinnisnykh obrysakh: materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii In-tu problem vykhovannia NAPN Ukrainy (Kyiv, 23 lystopada 2023 roku)* (pp. 277-282). Ivano-Frankivsk: NAIR.

19. Shakhrai, V. M. (2024). Napriamy diialnosti zakladu osvity shchodo zapobihannia i podolannia bulinhu y kiberbulinhu [Areas of activity of the educational institution regarding the prevention and overcoming of bullying and cyberbullying]. *Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiinyi potentsial: materialy zvitnoi naukovo-praktychnoi konferentsii Instytutu problem vykhovannia NAPN Ukrainy za 2023 rik*, 12 (pp. 237-241). Ivano-Frankivsk: NAIR.

20. *Yak reahuvaty na bulinh: zakonodavche roziasnennia vid MON. NUSh* [How to respond to bullying: legislative clarification from the Ministry of Education and Culture. NUSH] (2024, January 4). Retrieved from <https://nus.org.ua/news/yak-reaguvaty-na-buling-zakonodavche-roz-yasnennya-vid-mon/>

Valentyna Shakhrai,

*Doctor of Sciences in Education, Associate Professor,
Institute of Problems on Education of the NAES of Ukraine
Kyiv*

BULLYING PREVENTION IN DIGITAL EDUCATIONAL ENVIRONMENT: STATUS AND WAYS TO IMPROVE

Abstract. *The article focuses on one of the leading socio-educational problems – the prevention of bullying, because it causes negative moral, emotional, and physical consequences for a significant part of the participants in the educational process.*

The purpose of the article is to clarify the state of the school and family's ability to prevent bullying and cyberbullying (bullying in the digital educational environment) and to determine the main ways to prevent this negative phenomenon.

Research methods: analysis of scientific and methodical literature on the research problem; surveying students, teachers, parents; observation of student behaviour; comparison of the obtained data, their analysis and generalization.

The criteria for measuring the effectiveness of pedagogical actions to prevent bullying in the digital educational environment are defined: 1) the ability of teachers to prevent signs of bullying and cyberbullying among students; 2) students' development of social-emotional skills and their ability to resist bullying; 3) pedagogical culture of parents.

The levels of bullying prevention in the digital educational environment are characterized: high (socially harmonious); average (socially acceptable); low (social-inhibitory) and defined state of bullying prevention in the modern digital educational environment. It was established that the low (socially inhibiting) level of bullying prevention in the digital educational environment is quite significant.

It is proposed to implement a comprehensive educational approach into educational practice, which includes the following components: involvement of various interested parties in the process of preventing and overcoming bullying and cyberbullying; paying special attention to the safety of the educational environment; formation of a positive school climate (class climate); education of vitality of students; establishment of proper interaction between the educational institution and the family, etc.

It was concluded that the prevention of bullying and cyberbullying in an educational institution requires systematic work and the use, first of all, of educational tools.

Comparing the results of scientific research with the ideas and views of researchers highlighting similar problems confirms the relevance of the research and the feasibility of our proposed approaches to preventing bullying in a digital educational environment.

The scientific novelty of the study consists in clarifying the tools for determining the state of bullying prevention in the digital educational environment and outlining the main components of bullying prevention.

The article will be useful for scientists, practicing teachers, students of institutions of higher pedagogical education.

Keywords: *bullying, bullying in a digital educational environment (cyberbullying), criteria, levels, comprehensive educational approach, components, teachers, students, parents.*

Стаття надійшла до редакції 05.08.2024.
Стаття прийнята до публікації 13.08.2024.